

Agnieszka Ochman

ORCID: 0000-0003-3321-3945

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

Wspieranie postawy twórczej rodziców dzieci z niepełnosprawnością poprzez arteterapię

Abstract

Agnieszka Ochman, *Wspieranie postawy twórczej rodziców dzieci z niepełnosprawnością poprzez arteterapię* [Supporting the creative attitude of parents of children with disabilities through art therapy]. Kultura – Społeczeństwo – Edukacja nr 1(27) 2025, Poznań 2025, pp. 297–314, Adam Mickiewicz University Press. ISSN (Online) 2719-2717, ISSN (Print) 2300-0422. <https://doi.org/10.14746/kse.2025.27.1.18>

A child's disability is a difficult experience for parents. It requires continuous reorganization of the world in a way adequate to the child's needs and requirements, which is often a difficult situation for parents. The emerging frustration and crisis mean that many parents cannot cope emotionally by existing circumstances. That is why it is extremely important to support them and make it possible to adapt to the constantly changing situation in the most effective way. The answer to the need for direct impacts may be art therapy, focused on providing emotional support and developing the creative basis.

To ensure effective support for parents of children with disabilities, it is necessary to recognize their preferences, needs and expectations. The purpose of the research presented in the article is to learn about the opinions on creativity and determine the differences in the intensification of the creative attitude of parents of children with disabilities, parents of preschool children and students not boring children. Research problems were formulated for such a specific purpose, referring to: defining the concept of 'creativity', impact of creativity on everyday functioning, experiences of the respondents in developing your own creative attitude and the level of severity of this attitude. The exploration uses a diagnostic survey method with survey technique. The culmination conducted allowed to determine the differences in the scope of these issues and question the proposal of support through the art therapy of parents of children with disabilities.

Keywords

support, parents of children with disabilities, creativity, creative attitude, art therapy

Wprowadzenie

Rodzice dzieci z niepełnosprawnością stale mierzą się z wieloma trudnymi doświadczeniami, powodującymi niespodziewane zmiany, wymagającymi ciągłej reorganizacji własnego świata w sposób adekwatny do potrzeb i wymagań dziecka, co niejednokrotnie jest dla nich sytuacją trudną. Pojawiająca się frustracja i narastający kryzys powodują, iż wielu rodziców nie potrafi emocjonalnie poradzić sobie z zaistniałymi okolicznościami. Dlatego niezwykle istotne jest, aby już od chwili narodzin dziecka z niepełnosprawnością w sposób trwały i ciągły objąć wsparciem rodziców i w jak najskuteczniejszy sposób ułatwić im adaptację do stale zmieniającej się sytuacji.

Niejednokrotnie twórcze działanie jest najlepszym i jedynym sposobem zaspokajania stale zmieniających się potrzeb współczesnego człowieka, co prowadzi do poprawy jakości jego życia. Taką aktywność umożliwia postawa twórcza przejawiająca się w poszukiwaniu, inicjatywie, działaniu zmierzającym do doskonalenia dotychczasowego stanu rzeczy (Dobrołowicz i Karwowski, 2002).

Odpowiedzią na potrzebę bezpośrednich działań wobec rodziców dzieci z niepełnosprawnością mogą być oddziaływania arteterapeutyczne, gdyż złożone na nie procesy rozwijają potencjał twórczy traktowany jako podstawowy zasób adaptacyjny (Obuchowski, 1985), a także stymulują rozwój podmiotowy rozumiany jako poszerzenie samowiedzy prowadzące do lepszego rozumienia sensu zachodzących życiowych zdarzeń, co z kolei determinuje aktywne sprawowanie kontroli nad własnym życiem (Józefowski i Florczykiewicz, 2015).

Zjawisko twórczości a postawa twórcza

We współczesnym świecie zjawisko twórczości nacechowane jest wieloznacznością, wieloaspektowością i interdyscyplinarnym ujęciem. Należy do kręgu zainteresowań różnych dyscyplin naukowych, między innymi: psychologii, pedagogiki, filozofii, teorii kultury czy sztuki. W związku z tym jest pojęciem niezmiernie trudnym do zdefiniowania. Wiesław Andrukowicz (1999) podkreśla, że „twórczość jest zjawiskiem wielowymiarowym, paradoksalnym i w dużej mierze odpornym na naukowe eksploracje. Intensywne i wielozakresowe rozpoznawanie jej fenomenu i istoty [...] wcale nie zbliżyło nas do mety poznania” (s. 5).

W literaturze przedmiotu za twórczość uznaje się zarówno działanie człowieka, które przynosi nowe i cenne rzeczy (Szmidt, 2007), jak również każdą aktywność, która wykracza poza prostą recepcję (Popek, 2001). Początkowo jednak twórczość kojarzona była tylko z działaniem Boga, który tworzy coś z niczego. W XIX wie-

ku zjawisko to przypisywano artystom, czyli jednostkom wybitnie uzdolnionym, tworzącym nowe rzeczy o niepowtarzającym charakterze. Podejście do tego zagadnienia zmieniło się dopiero w wieku XX, kiedy zauważono, że nie tylko artysta, ale każdy człowiek może być twórczy, a zdolność ta może ujawniać się we wszystkich obszarach jego działalności (Szmidt, 2007).

Następstwa tych zmian można doszukiwać się w podejściach badawczych do definiowania pojęcia twórczości, pośród których można wyróżnić dwa zasadnicze: elitarne – promujące wybitnych twórców, zdolnych generować wytwory nowe i wartościowe dla ogółu ludności, oraz podejście egalitarne – zakładające twórczy charakter każdej jednostki ludzkiej, choć niekoniecznie w równym stopniu. Następstwem egalitarnego sposobu rozumienia twórczości jest teoria twórczej codzienności, która w przekonaniu Krzysztofa J. Szmidta (2007) „jest po prostu przejawem postawy kreatywnej na co dzień” (s. 164). A zatem twórczość codzienną powinno rozumieć się jako podmiotową kreatywność, która pozwala uznać, że twórcze jest każde rozwiązywanie zadania/trudności, zmieniające choć w minimalnym zakresie zaistniałą sytuację zewnętrzną bądź wewnętrzną (Limont, 2003).

Twórczość może być rozpatrywana w czterech wzajemnie powiązanych ze sobą aspektach, do których należą: dzieło – czyli wytwór i efekt twórczości; działanie – ujmowane jako proces twórczości; zespół specyficznych zdolności jednostki – określanych jako postawa twórcza; a także zespół stymulatorów społecznych, ułatwiających bądź utrudniających przebieg tworzenia, przy czym należy zaznaczyć, że „w tych samych warunkach oddziaływania środowiska jedni ludzie odbierają jego wpływ jako stymulujący (kreatywny), inni jako warunek do dobrego przystosowania się do życia, jeszcze inni jako źródło frustracji i depresji” (Popek, 2010, s. 121).

Zaistnienie procesu twórczego jest ściśle powiązane z postawą twórczą, która go inicjuje. Łączy je transgresyjność, określana jako świadome przekraczanie dotychczas ustalonych granic, zarówno materialnych, symbolicznych, jak i osobistych. Jednak, jak zaznacza Andrzej Łukasik (2024), proces twórczy prowadzi do powstawania wytworów-dzieł, z kolei postawa twórcza jest przekraczaniem własnych ograniczeń, a więc ma charakter osobisty i wartość psychologiczną głównie dla danej osoby, odnoszącą się do zwiększania jej motywacji do twórczych działań, kształtowania osobowości twórczej i zaspokajania potrzeby poznawania świata.

Stanisław Popek (2010) postawę twórczą definiuje jako „aktywny stosunek do świata i życia, wyrażający się potrzebą poznania i świadomego przetwarzania zaistnianej rzeczywistości, a także własnego «ja»” (s. 23). Polega na ciągłym dostrzeganiu okazji do wprowadzania zmian, przekraczania obowiązujących schematów myślenia, jak również traktowania otaczającego świata „nie jak twardego kamienia, ale jak glinę, z której można ulepić coś nowego” (Łukasik, 2024, s. 93). W tym

ujęciu na postawę twórczą składa się zarówno sfera poznawcza, jak i charakterologiczna. Tak więc poza możliwościami intelektualnymi wiąże się ze sferą afektywną, z właściwościami temperamentalnymi, motywacją oraz relacjami z innymi ludźmi (Nęcka, 2003). Osoby twórcze, precyzuje Popek (2001), odznaczają się zdolnością do akceptowania napięć i konfliktów społecznych, są również odporne na stres oraz doświadczane niepowodzenia.

Arteterapia wsparciem dla rodziców dzieci z niepełnosprawnością

Od czasu, kiedy w roku 1940 Adrian Hill po raz pierwszy zastosował oddziaływania arteterapeutyczne w pracy z osobami z zaburzeniami psychicznymi, następowały zauważalne zmiany w podejściu do tego rodzaju działań. Przeobrażenia obejmowały formę, stosowane techniki czy grupę docelową, natomiast nie zmieniał się ogólny cel, czyli poprawa samopoczucia i poszerzanie wglądu w siebie.

Początków myśli arteterapeutycznej można dopatrywać się już w starożytnej Grecji czy Rzymie, jednak dopiero w XIX wieku ukształtowało się współczesne rozumienie funkcji sztuki w aspekcie terapeutycznym. Jak zaznaczają polscy arteterapeuci (Józefowski, 2012; Karolak, 2014; Szulc, 2011), korzenie arteterapii tkwią w dwóch głównych nurtach: medycznym – związanym z wykorzystaniem sztuki w terapii pacjentów dotkniętych chorobami somatycznymi, psychicznymi, a więc z psychiatrią, psychologią czy psychoterapią, oraz edukacyjnym – którego założenia formułowane są na gruncie pedagogiki w nawiązaniu do uprawiania, nauczania, animowania sztuki, czyli w pedagogice i naukach humanistycznych.

Arteterapia stanowi bardzo szeroką treściowo dziedzinę, która obejmuje różnorodne działania, mogące odgrywać w odniesieniu do konkretnego człowieka, specyficzne role, cele i zadania (Kulczycki, 1990). Samo pojęcie arteterapii jest różnie rozumiane i definiowane w literaturze przedmiotu, co w głównej mierze zależy od nurtu – medyczny bądź edukacyjny, czy też odbiorców oddziaływań. Wiesław Karolak (2014) arteterapię definiuje jako formę wspomagania i rozwoju dzieci, młodzieży, a także osób dorosłych, skierowaną na człowieka oraz jego środowisko, ukierunkowaną na poprawę jakości życia. W ujęciu Wity Szulc (2014) arteterapia polega na wykorzystaniu różnorodnych środków artystycznych, ułatwiających jej uczestnikom ekspresję emocji, komunikację, zdrowie, jak również rozwój osobisty. „Sztuka zmusza do refleksji, do zastanowienia się nad samym sobą i nad życiem, a działając na sferę emocjonalną człowieka, kształtuje jego psychikę i wzbogaca życie wewnętrzne” (Szulc, 2015, s. 14). Z kolei w proponowanej przez Eugeniusza Józefowskiego (2012) perspektywie arteterapia odnosi się do działań,

których forma wpisuje się w obszar sztuk wizualnych, a wyznaczone w trakcie realizacji procesu twórczego cele zmierzają ku kreacji artystycznej.

Proponowane oddziaływania arteterapii tworzonej w nurcie edukacyjnym ukierunkowane są przede wszystkim na dzieci (por. Ochman, 2021). A zatem odbiorcami są na przykład dzieci z niepełnosprawnością, z trudnościami w uczeniu się czy z zaburzeniami w zachowaniu. Jednak terapię można i należałoby rozszerzyć o pracę z rodzicami, którzy niewątpliwie potrzebują wsparcia emocjonalnego i zmiany podejścia do sytuacji, w której się znajdują, co umożliwiłaby wypracowana postawa twórcza. Zazwyczaj projekty arteterapeutyczne skierowane do dorosłych dotyczą osób: z niepełnosprawnością (Bugajska-Bigos, 2012, 2013; Stawiar-ska, 2004), z chorobami psychicznymi (Steliga, 2012), zagrożonych wykluczeniem społecznym (Książek, 2011), recydywistów (Florczykiewicz, 2011), bądź też ukie-runkowane są na rozwój potencjału twórczego (Józefowski i Florczykiewicz, 2015; Stańko-Kaczmarek, 2013).

W naukach humanistycznych oddziaływania arteterapeutyczne nawiązują do wychowawczego i edukacyjnego obszaru sztuki. W tym rozumieniu odwołują się do możliwości wyrazu poprzez środki artystyczne oraz transformację, która towarzyszy kreacji artystycznej. Wyrażone w formie artystycznej zmiany mentalne i emocjonalne zachodzą równolegle podczas procesu twórczego, zarówno w strukturze dzieła, jak i osobowości jego autora, czyli jego postawie twórczej. Terapię poprzez oddziaływania arteterapeutyczne można zatem przypisać do interwencji kryzysowej jako specyficznego rodzaju pomocy interdyscyplinarnej. Ukierun-kowana jest ona na udzielenie wsparcia emocjonalnego danej osobie, a także na odzyskanie lub podtrzymanie zdolności do samodzielnego rozwiązywania sytuacji kryzysowej. Człowiek pod wpływem niespodziewanego i szkodliwego zdarzenia lub też trudnego okresu przejściowego związanego ze stresem, diametralną zmianą w życiu czy też brakiem informacji traci równowagę emocjonalną. Kryzys ten jest stanem charakteryzującym się wzmożonym lękiem, jak również poczuciem niemocy, któremu towarzyszy dezorganizacja zachowania oraz niejednokrotnie dolegliwości somatyczne (Józefowski, 2012; Sikorski, 2006). Przyjmując rolę twór-cy, uczestnik oddziaływań arteterapeutycznych może dzielić się własnymi skoja-rzeniami, interpretacjami czy odczuciami, co prowadzi do zmiany w postrzeganiu siebie poprzez lepsze zrozumienie oraz poznanie natury swoich problemów i trudności (Steliga, 2012). „Z emocjonalnego przeżycia wyciągamy wnioski, że tak naprawdę treścią dzieła są nasze sprawy, czasem zupełnie codzienne, nasze komplikacje, nasze kłopoty” (Karolak, 2014, s. 22). Andrea Gilroy (2008) podkreśla, że arteterapia pomaga kształtować osobowość, jak również jest okazją do ujawnienia stłumionych uczuć i uwolnienia od napięć. Wpływa na poczucie własnej warto-

ści i samoocenę, dzięki czemu staje się sposobem porozumienia z samym sobą i innymi osobami. Dodatkowo proces twórczy wykazuje skuteczność w zakresie redukcji niepokoju, wspomagania procesu przywoływania wspomnień, pomocy w budowie narracji i zachęcania do szerszych wypowiedzi oraz polepszania samopoczucia uczestników oddziaływań (Malchiodi, 2003, 2014).

Rozwój zasobów odpornościowych sprzyja radzeniu sobie ze stresorami i utrzymaniu zdrowia, zarówno fizycznego, psychicznego, jak i społecznego. Określając cele odnoszące się do potrzeb interwencji kryzysowej w obszarze oddziaływań arteterapeutycznych, Józefowski (2012) wymienia:

- rozwijanie umiejętności osobowych, które poprzez rozwój kreatywnego myślenia sprzyjają konstruktywnemu rozwiązywaniu problemów;
- redukcję napięcia emocjonalnego za pomocą odczucia katharsis, będącego efektem kreacji artystycznej;
- intensyfikację myślenia o problemie oraz tworzenie nowych perspektyw spojrzenia na problem, będących wynikiem inspiracji w czasie treningu wyobraźniowego, prowadzonego dialogu czy też towarzyszących transformacji emocjonalnej oraz dyskusji na forum grupy na temat wykonanej pracy;
- poszerzanie doświadczeń ukierunkowanych na rzeczywistość, czyli poznanie i zrozumienie sytuacji, a także ujawnienie towarzyszących ocen tych doświadczeń zafałszowań poznawczych.

Rodzice dzieci z niepełnosprawnością często zostają postawieni w nowej sytuacji i jednocześnie zmuszeni do przyjęcia nowych ról (Będkowska-Heine, 2003). Wsparcie, na jakie mogą liczyć takie rodziny, jest niezbędnym elementem aktywności w zakresie pomocy społecznej. Należy do niego działalność osób z najbliższego otoczenia, bliskich, jak również instytucji rządowych i pozarządowych zajmujących się wsparciem społecznym (Gałuszka, 2020, 2023; Sierecka, 2016). Czasem jednak może być niewystarczające lub też warunki, w jakich przyszło funkcjonować rodzinie, silnie je ograniczają.

Założenia metodologiczne badań własnych

Wsparcie emocjonalne rodziców dzieci z niepełnosprawnością i zapewnienie im zorganizowanych form aktywności, ukierunkowanych na radzenie sobie z sytuacją, w której się znajdują, jest niezwykle istotne, a arteterapia daje szeroki wachlarz możliwości działania w tym zakresie. Proces twórczy zachodzący podczas terapii przez sztukę daje możliwość lepszego poznania i wyrażenia siebie, swoich emocji oraz przeżyć. Jednak dla zapewnienia efektywnego wspie-

rania rodziców dzieci z niepełnosprawnością konieczne jest rozpoznanie ich preferencji, potrzeb i oczekiwań, co stało się motywem do podjęcia eksploracji. Celem badań przedstawionych w artykule jest poznanie opinii dotyczących twórczości i określenie różnic w nasileniu postawy twórczej rodziców dzieci z niepełnosprawnością, rodziców dzieci w wieku przedszkolnym oraz studentek niewychowujących dzieci.

Do tak określonego celu badań sformułowano cztery problemy badawcze:

1. Jak rodzice dzieci z niepełnosprawnością, rodzice dzieci w wieku przedszkolnym i studentki definiują *twórczość*?
2. W jaki sposób według badanych twórczość oddziałuje na codzienne funkcjonowanie?
3. Jakie doświadczenia mają badani w zakresie rozwijania własnej postawy twórczej?
4. Jaki jest poziom nasilenia postawy twórczej rodziców dzieci z niepełnosprawnością, rodziców dzieci w wieku przedszkolnym i studentek?

W zastosowanej procedurze badawczej przyjęto strategię mieszaną – jakościowo-ilościową, z metodą sondażu diagnostycznego i techniką ankiety. Zastosowano dwa narzędzia badawcze: Kwestionariusz ankiety dotyczący opinii na temat twórczości w opracowaniu własnym, który dostosowano adekwatnie do grupy badawczej oraz *Kwestionariusz twórczego zachowania* KANH III, autorstwa Ryszarda Ewy Bernackiej, Stanisława Popka i Marcina Gierczyk (2016).

Badaniami objęto trzy grupy respondentów wyłonione w doborze celowym, łącznie 98 osób. Należą do nich:

- rodzice dzieci z niepełnosprawnością (32 osoby);
- rodzice dzieci w wieku przedszkolnym (32 osoby),
- studentki kierunku pedagogika specjalna, niemające dzieci (34 osoby).

Grupę rodziców dzieci z niepełnosprawnością w większości stanowiły kobiety (75%), przeważnie w wieku 23–28 lat (50%), rzadziej w przedziale wiekowym 29–39 lat (25%) i 40–49 (25%), deklarujące posiadanie wykształcenia najczęściej wyższego (67%), czasami wyższego licencjackiego (25%) i sporadycznie średniego (8%). Mężczyźni w badanej grupie stanowili mniejszy odsetek (25%). Połowa z nich była w wieku 29–39 lat (50%), co czwarty mieścił się w przedziale wiekowym 23–28 lat (25%) lub miał powyżej 50 lat (25%). Mężczyźni najczęściej deklarowali posiadanie wykształcenia wyższego (75%), sporadycznie średniego (25%). Większość respondentów mieszka w dużych miastach (75%), niewielki odsetek na wsi (19%) lub w średnim mieście (6%). W przeważającej większości tworzą rodziny pełne (94%), sporadycznie niepełne (6%) i posiadają najczęściej dwoje dzieci (56%), rzadziej jedno (19%), troje (13%) lub czworo–pięcioro (po 6%). Jako

najczęściej występującą u dziecka niepełnosprawność rodzice wskazywali zaburzenia ze spektrum autyzmu (69%), następnie niepełnosprawność intelektualną w stopniu lekkim (16%), mózgowie porażenie dziecięce (6%), afazję motoryczną (6%) lub niepełnosprawność intelektualną w stopniu umiarkowanym (3%).

Grupę rodziców dzieci w wieku przedszkolnym przeważnie stanowiły kobiety (94%), w wieku 29–39 lat (53%) lub 40–49 (47%), posiadające głównie wykształcenie wyższe (80%), sporadycznie średnie (13%) lub wyższe licencjackie (7%). Znacznie mniejszy odsetek w badanej grupie stanowili mężczyźni (6%), w wieku 29–39 lat (100%), deklarujący posiadanie wykształcenia wyższego (100%). Większość respondentów mieszka w dużych miastach (81%), a niewiele z nich na wsi (13%) lub w średnim mieście (6%). Wszyscy badani w tej grupie tworzą rodziny pełne (100%). Połowa z nich ma dwoje dzieci (50%), rzadziej troje (31%), jedno (13%) lub czworo (6%).

Z kolei badane studentki kierunku pedagogika specjalna to kobiety w przeważającej większości w wieku 23–28 lat (91%), sporadycznie: 29–39 lat (9%), deklarujące posiadanie wykształcenia średniego (65%) lub wyższego (35%). Blisko połowa respondentek mieszka w dużych miastach (47%), prawie co trzecia na wsi (35%), a niewiele z nich w małym (9%) lub średnim mieście (9%). Ponad połowa studentek znajduje się w związkach niesformalizowanych (59%), rzadziej deklaruje się jako singielka (26%) lub tworzy rodziny pełne (15%). Wszystkie badane informują, że nie mają dzieci (100%).

Wyniki badań własnych

W przeprowadzonych badaniach przyjęto strategię jakościowo-ilościową. Uzyskane jakościowo wyniki poddano procedurze kodowania (Flick, 2012). Następnie wyznaczono kategorie analizy uzyskanych danych, odnoszących się do definiowania twórczości oraz jej oddziaływania na codzienne funkcjonowanie w opinii rodziców dzieci z niepełnosprawnością, rodziców dzieci w wieku przedszkolnym i studentek. Przytoczono również przykładowe wypowiedzi respondentów, które usystematyzowano z uwzględnieniem częstotliwości pojawiających się wypowiedzi. Należy podkreślić, że zapisane przez rodziców dzieci z niepełnosprawnością wypowiedzi były znacznie krótsze, zwięzłe i bardziej konkretne w przeciwieństwie do rodziców dzieci w wieku przedszkolnym i studentek.

Analiza odpowiedzi dotyczących rozumienia twórczości w grupie rodziców dzieci z niepełnosprawnością pozwoliła sformułować sześć następujących kategorii, przy których przedstawiono wybrane wypowiedzi rodziców:

1. Oryginalne rozwiązania: *Dostrzeganie rozwiązań tam, gdzie wydaje się, że ich nie ma* (RN3)¹. *Rozwiązywanie problemów* (RN19). *Sposób myślenia pozwalający tworzyć nowe, oryginalne rozwiązania* (RN31).
2. Inteligencja: *Oznaka inteligencji* (RN2). *Wzmoczona praca mózgu* (RN5). *Rozwijanie się* (RN30).
3. Nie wiem: *Nie wiem* (RN30). *Nie mam zdania* (RN7).
4. Rozwój: *Możliwość ciągłego rozwoju* (RN1).
5. Dzieło twórcze: *Tworzenie różnych rzeczy* (RN1). *Wykorzystywanie swojej wyobraźni do tworzenia nowych rzeczy* (RN10).
6. Samodzielność: *Umiejętność samodzielnego wykonywania czynności, korzystając z własnych pomysłów, bez pomocy innych osób* (RN24).

Z kolei analiza odpowiedzi rodziców dzieci w wieku przedszkolnym pozwoliła wyodrębnić osiem kategorii dotyczących omawianego zagadnienia:

1. Innowacyjność: *Pomysłowość* (R2). *Możliwość realizacji pomysłów, powstawania nowych koncepcji* (R5). *Nowoczesne myślenie* (R8). *Tworzenie czegoś nowego* (R11). *Wykorzystywanie przedmiotów i materiałów zgodnie z własnym pomysłem* (R15). *Nadanie rzeczom innych funkcji* (R17). *Innowacyjność w działaniu artystycznym i poznawczym* (R24).
2. Oryginalne rozwiązania: *Cecha wymagająca oryginalnego podejścia do znanego lub nieznanego problemu* (R10). *Nietuzinkowe dążenie do dobrych rozwiązań* (R11). *Szukanie niestandardowych rozwiązań* (R16). *Umiejętność znalezienia różnorodnych, zaskakujących rozwiązań danego problemu* (R24).
3. Sposób wykorzystania wolnego czasu: *Frajdą, dobrym wykorzystaniem wolnego czasu* (R17). *Wartościowe wykorzystanie wolnego czasu* (R30).
4. Aktywność z dzieckiem: *Aktywność realizowana wspólnie z dzieckiem* (R9). *Podążanie za twórczością dziecka* (R25).
5. Wyrażanie siebie: *Uzewnętrznianie siebie* (R12). *Wyrażanie siebie* (R13).
6. Rozwój: *Poznajanie świata* (R3). *Forma rozwoju i wyciszenia* (R16).
7. Przyjemność: *Źródło przyjemności i spełnienia* (R6).
8. Dzieło twórcze: *Zajęcia plastyczne wykorzystujące własną fantazję* (R21).

Uzyskane od ostatniej grupy badawczej – studentek – odpowiedzi dotyczące definiowania twórczości podzielono również na osiem kategorii:

1. Oryginalne rozwiązania: *Umiejętność wymyślenia i zastosowania niestandardowych rozwiązań w różnych obszarach* (S1). *Może być także zdolnością do rozwiązywania konkretnych problemów* (S3). *Umiejętnością posiadania*

¹ Oznaczenia symboli: RN – rodzic niepełnosprawnego dziecka, R – rodzic dziecka przedszkolnego, S – studentka, liczba – numer respondenta.

i znajdowania wielu pomysłów na realizację, bądź wykonanie różnych czynności (S8).

2. Wyrażanie siebie: *Może być sposobem na wyrażenie siebie (S2). Jest dla mnie sposobem na uzewnętrznianie swoich pomysłów, pomagające wymyśleć różnego użyteczne rozwiązania (S7). Jest to coś co pozwala mi wyrazić siebie w niestandardowy sposób (S9).*
3. Innowacyjność: *Umiejętność wymyslenia i stworzenia danego projektu/myśli pod wpływem natchnienia – umiejętność zrobienia coś z niczego w ciekawy i oryginalny sposób (S4). Sposób myślenia i funkcjonowania odmienny od innych, wyjątkowy, nietuzinkowy (S11). Odkrywanie nowych możliwości, przełamywanie schematów (S30).*
4. Dzieło twórcze: *Twórczość oznacza wytwór rzeczy np. wierszy, tworzenie obrazów, rzeźb, biżuterii według własnego pomysłu, stylu (S6). Wyrażanie emocji poprzez malarstwo, muzykę (S29).*
5. Rozwój: *Jest to pełne dociekliwości spojrzenie na świat (S19). Działanie rozwijające różne obszary poznawcze (S31).*
6. Sposób wykorzystania wolnego czasu: *Coś co pozwala mi się odprężyć (S10). Dzieleniem się z kimś swoimi zainteresowaniami (S20).*
7. Samopoznanie: *Aktywność pozwalająca lepiej poznać samego siebie (S32).*
8. Organizacja: *Łatwiejsza organizacja (S33).*

Drugi z problemów badawczych interpretowany w strategii jakościowej dotyczył opinii respondentów na temat oddziaływania twórczości na codzienne funkcjonowanie. Analiza uzyskanych odpowiedzi pozwoliła sformułować w grupie rodziców dzieci z niepełnosprawnością siedem kategorii:

1. Pomaga w rozwiązywaniu trudności: *Ułatwia szybkie wyjście z różnych nieoczekiwanych sytuacji (RN6). Pozwala spojrzeć na różne sytuacje z różnych perspektyw (RN17). Pomaga w rozwiązywaniu i pokonywaniu trudności (RN31).*
2. Wspomaga rozwój:
 - rodzica: *Pomaga i ułatwia życie (RN1). Rozwija (RN11). Uczy nowych rzeczy (RN29). Pobudza do działania (RN32);*
 - dziecka: *Poprawia rozwój mojego dziecka (RN9). Pozwala wymyślać zabawy i zajęcia dla mojego dziecka (RN10).*
3. Nie oddziałuje: *Nie wiem (RN7). Nie (RN30).*
4. Poprawia jakość życia: *Polepsza jakość życia (RN2).*
5. Wzmacnia poczucie własnej wartości: *Pomaga zdobywać pewność siebie (R16). Daje pewność siebie (RN24).*
6. Utrudnia decyzyjność: *Może utrudniać codzienność ze względu na mnogość pomysłów (RN5).*

7. Oddziałuje na pracę zawodową: *Wpływa na codzienną pracę* (RN14).

Z kolei spośród odpowiedzi rodziców dzieci w wieku przedszkolnym wyłoniono cztery kategorie dotyczące oddziaływania twórczości na codzienne funkcjonowanie:

1. Pomaga w rozwiązywaniu trudności: *Człowiek w sytuacjach trudnych potrafi szukać rozwiązania swojego problemu* (R3). *Daje możliwość spojrzenia na codzienność w inny sposób, szukania rozwiązań trudnych sytuacji* (R5). *Pozwala na tworzenie nowych pomysłów, rozwiązań* (R12). *Jest ratunkiem w różnych sytuacjach* (R25). *Poprawia umiejętność rozwiązywania problemów, radzenie sobie w różnych sytuacjach* (R28).
2. Hobby: *Często powala na odskocznię od codziennej rutyny* (R10). *Może być hobby, odskocznia od codzienności, stresu, a efekty mogą nam umilić otoczenie i czas* (R26). *Zajmuje wolny czas* (R31).
3. Wspomaga rozwój:
 - motoryczny i poznawczy: *Rozwija zdolności manipulacyjne, umysłowe, poprawia koncentrację, pobudza wyobraźnię* (R27). *Daje szansę na odkrywanie czegoś nowego* (R30);
 - emocjonalno-społeczny: *Pomaga mi być bardziej otwartym na innych ludzi* (R3). *Uspokaja, łączy więzi rodzinne, sprzyja rozmowom* (R21). *Wspiera rozwój społeczny, uczy współpracy i rozwiązywania konfliktów* (R27). *Pomaga w upuście negatywnych emocji, poprawia nastrój* (R32);
 - dziecka: *Pozwala dzieciom na ciekawą zabawę* (R15). *Moja kreatywność uczy kreatywności moje dzieci* (R19).
4. Wzmacnia poczucie własnej wartości: *Wzmacnia poczucie sprawstwa, budzi ciekawość* (R16). *Dodaje pewności siebie* (R29).

Analiza odpowiedzi dotyczących oddziaływania twórczości na codzienne funkcjonowanie ostatniej z opisywanych grup respondentów, czyli studentek, pozwoliła na wyłonienie pięciu kategorii:

1. Hobby: *Twórczość powoduje też że codzienne funkcjonowanie może stać się ciekawsze* (S2). *Pozwala na ciekawe urozmaicenie życia* (S5). *Rozwija zdolność do aktywnego spędzania wolnego czasu* (S10). *Pozwala mi ukazywać światu piękno i pasję, którą mam w sobie. Tworzę np. rzeczy na szydełku. A moja kreatywność towarzyszy mi codziennie, gdy akurat tworzę lub nie (wtedy o tym myślę i szukam inspiracji)* (S12). *Zapewnia urozmaicenie dnia, spędzania wolnego czasu* (S18). *Pozwala m.in. na znajdowanie różnorodnych form spędzania czasu* (S20).
2. Pomaga w rozwiązywaniu trudności: *Łatwiej jest rozwiązywać problemy, szybciej i więcej pomysłów wpada do głowy* (S14). *Sprawia, że szukanie roz-*

wiązań, sposobów na poradzenie sobie z codziennymi wyzwaniami staje się łatwiejsze (S17). Myślę, że twórczość może ułatwić codzienne funkcjonowanie. Np. gdy coś nam się zepsuje, a my w twórczy sposób znajdziemy sposób na naprawę tej rzeczy lub gdy czegoś potrzebujemy i tworzymy to z rzeczy, które już mamy (S24).

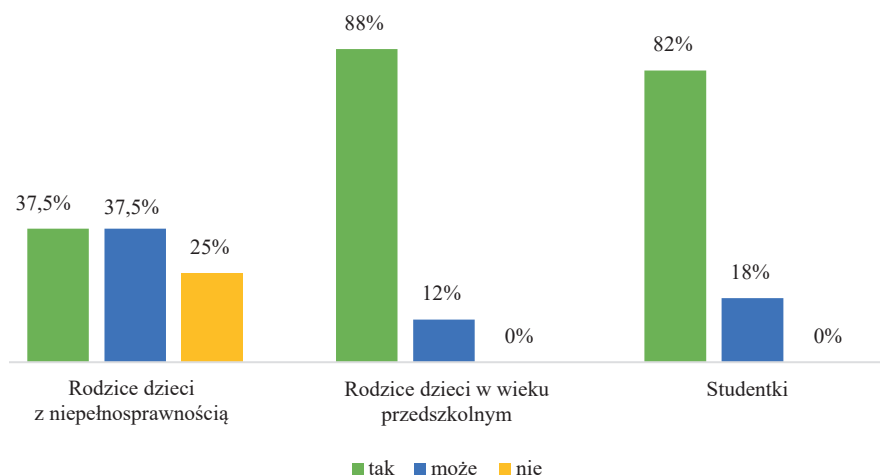
3. Wspomaga rozwój: *Może też wspierać nasz rozwój i niezależność myślenia (S7). Rozwija człowieka (S15). Ułatwia wyrażenie emocji (S33).*
4. Wzmacnia poczucie własnej wartości: *Buduje poczucie własnej wartości i odkrywanie siebie (S20).*
5. Oddziałuje na pracę zawodową: *Ułatwia pracę (S7).*

W drugiej części poszukiwań badawczych opracowanej za pomocą strategii ilościowej uzyskano odpowiedzi na pytania dotyczące doświadczeń, jakie mają badani rodzice dzieci z niepełnosprawnością, rodzice dzieci w wieku przedszkolnym oraz studentki w zakresie rozwijania własnej postawy twórczej oraz stopnia nasilenia tej postawy.

W celu określenia doświadczeń dotyczących rozwijania własnej postawy twórczej zapytano badanych o opinie na temat: chęci rozwijania własnej postawy twórczej, uczestnictwa w warsztatach rozwijających tę postawę oraz preferowanych form aktywności twórczej. Uzyskane wyniki dotyczące pierwszego z przytaczanych zagadnień zestawiono na wykresie 1.

Wykres 1

Chęć rozwijania własnej postawy twórczej (w %)

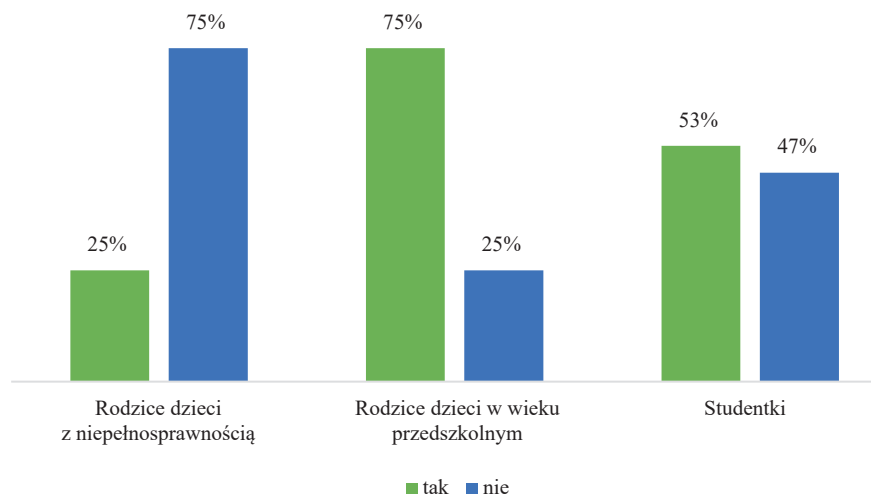
Adnotacja. Źródło: opracowanie własne.

Analiza danych odnosząca się do deklarowanej przez respondentów chęci rozwijania własnej postawy twórczej pozwoliła stwierdzić, że w grupie rodziców dzieci z niepełnosprawnością dość duża liczba respondentów wyraziła chęć lub możliwość rozwijania własnej postawy twórczej (po 37,5%), natomiast co czwarty rodzic (25%) nie deklaruje takich aspiracji. Z kolei większość zarówno rodziców dzieci w wieku przedszkolnym (88%), jak i studentek (82%) przyznaje, że chciałyby uczestniczyć w tego typu warsztatach lub szkoleniach, a pozostałe respondenci z tych grup wyrażają taką możliwość – rodzice dzieci w wieku przedszkolnym (12%), studentki (18%).

Kolejne z poruszanych zagadnień dotyczyło uczestnictwa respondentów w zorganizowanych warsztatach twórczych (wykres 2).

Wykres 2

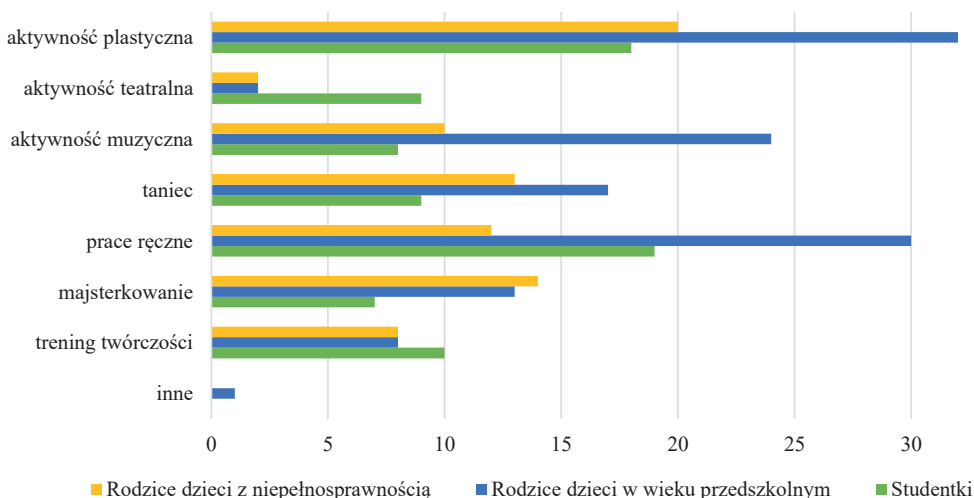
Uczestnictwo w warsztatach rozwijających postawę twórczą (w %)

Adnotacja. Źródło: opracowanie własne.

Analiza odpowiedzi dotyczących uczestnictwa w warsztatach rozwijających postawę twórczą pozwoliła stwierdzić, że większość rodziców dzieci z niepełnosprawnością (75%) nie brała udziału w takich zajęciach. Z kolei większość rodziców dzieci w wieku przedszkolnym (75%) i ponad połowa studentek (53%) pozytywnie odnosi się do posiadania takich doświadczeń.

Ostatnie pytanie związane z twórczością dotyczyło preferowanych przez respondentów form tej aktywności. Dane zebrano na wykresie 3.

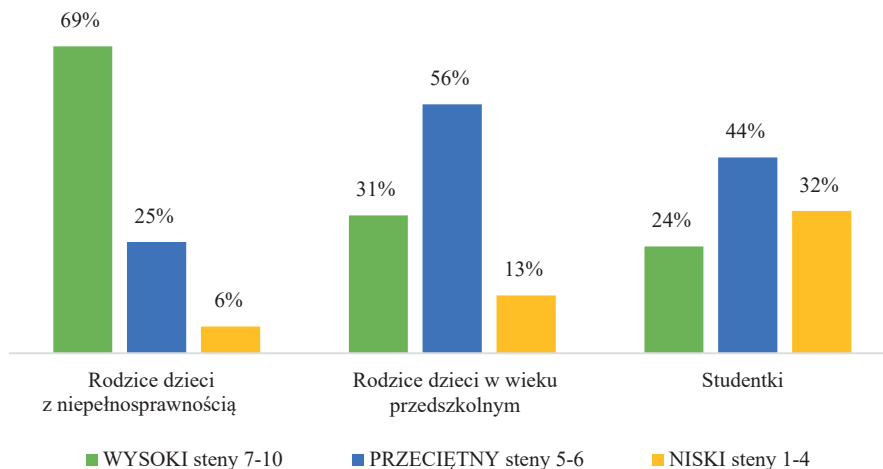
Wykres 3*Preferowane formy aktywności twórczej*

Adnotacja. Źródło: opracowanie własne.

Analiza odpowiedzi dotyczących preferowanych przez respondentów form aktywności twórczej pozwoliła stwierdzić, że najczęściej wskazywanymi formami są: aktywność plastyczna i prace ręczne, dość często deklarowano również aktywność muzyczną i taniec, rzadziej majsterkowanie i trening twórczości, a nieliczni badani zaznaczyli aktywność teatralną i inne formy aktywności, wśród których wymieniono fotografowanie.

Drugi z problemów badawczych analizowany przy wykorzystaniu strategii ilościowej dotyczył stopnia nasilenia postawy twórczej. Zastosowany *Kwestionariusz twórczego zachowania* KANH III pozwolił określić wysoki poziom tej postawy, scharakteryzowany przez takie postawy i zachowania jak: nonkonformizm, zachowania heurystyczne i postawę twórczą. Natomiast poziom niski odnosi się do: konformizmu, zachowań algorytmicznych oraz prezentowania postawy odwrotnej. Uzyskane dane w tym obszarze przedstawiono na wykresie 4.

Analiza danych przedstawionych na wykresie 4 dotyczących stopnia nasilenia postawy twórczej pozwala stwierdzić, że większość rodziców dzieci z niepełnosprawnością (69%) prezentuje postawę twórczą na wysokim poziomie, co czwarty badany w tej grupie na poziomie przeciętnym (25%), a niewielka liczba respondentów – niskim (6%). U ponad połowy rodziców dzieci w wieku przedszkolnym ujawniono postawę twórczą na poziomie przeciętnym (56%), u blisko co trzeciego z nich na poziomie wysokim (31%), rzadziej niskim (13%). Z kolei w grupie

Wykres 4*Stopień nasilenia postawy twórczej respondentów (w %)**Adnotacja. Źródło: opracowanie własne.*

studentek najczęściej zdiagnozowano przeciętny poziom postawy twórczej (44%), u blisko co trzeciej respondentki – poziom niski (32%), a u prawie co czwartej – poziom wysoki (24%).

Podsumowanie i wnioski

Posiadanie dziecka, a tym bardziej dziecka z niepełnosprawnością, stanowi dla rodziców wyzwanie i wiąże się z szeregiem nieprzewidzianych sytuacji, którym rodzice starają się sprostać każdego dnia. Niewątpliwie zarówno w odniesieniu do efektywnego rozwiązywania napotykanych problemów, jak i wsparcia emocjonalnego przydatne są specyficzne zdolności jednostki, czyli jej postawa twórcza. Aby określić zakres potrzeby wsparcia w tym obszarze rodziców dzieci z niepełnosprawnością, jako cel niniejszych badań przyjęto poznanie opinii dotyczących twórczości i określenie różnic w nasileniu postawy twórczej rodziców dzieci z niepełnosprawnością, rodziców dzieci w wieku przedszkolnym oraz studentek niewychowujących dzieci.

Odpowiadając na pierwszy z postawionych w artykule problemów badawczych, dotyczący definiowania twórczości przez rodziców dzieci z niepełnosprawnością, rodziców dzieci w wieku przedszkolnym i studentek, stwierdzono,

że wszyscy badani precyzują to zjawisko i wiążą je z oryginalnymi rozwiązaniami, rozwojem czy dziełem twórczym. Dodatkowo rodzice dzieci w wieku przedszkolnym i studentki zwracały uwagę również na innowacyjność, sposób wykorzystania wolnego czasu oraz wyrażania siebie. Ponadto tylko rodzice dzieci z niepełnosprawnością łączyli twórczość z inteligencją i samodzielnością, jak również tylko w tej grupie pojawiły się odpowiedzi świadczące o braku wiedzy na ten temat. W odpowiedziach rodziców dzieci w wieku przedszkolnym sformułowano także kategorie uwzględniające podejmowanie aktywności wspólnie z dzieckiem i odczuwanie przyjemności. Z kolei studentki identyfikowały twórczość z samopoznaniem i lepszą organizacją.

Drugi z problemów badawczych dotyczył opinii respondentów na temat oddziaływania twórczości na codzienne funkcjonowanie. W tym obszarze analizy odpowiedzi badanych pozwoliły stwierdzić, że wszyscy respondenci wskazywali na pomoc w rozwiązywaniu trudności, wspomaganiu rozwoju – choć w różnych jego aspektach, jak również wzmacnianie poczucia własnej wartości. Dodatkowo w grupie rodziców dzieci z niepełnosprawnością i studentek zwrócono uwagę na oddziaływanie postawy twórczej na pracę zawodową. Natomiast rodzice dzieci w wieku przedszkolnym i studentki wiążą postawę twórczą także z rozwojem zainteresowań i spędzaniem wolnego czasu. Ponadto odpowiedzi rodziców dzieci z niepełnosprawnością uwzględniały poprawę jakości życia, ale też w negatywnym aspekcie – utrudnianie decyzyjności i brak zauważalnego oddziaływania.

W odniesieniu do doświadczeń badanych w zakresie rozwijania własnej postawy twórczej ustalono, że wszyscy rodzice dzieci w wieku przedszkolnym i studentki wyrażają chęć lub możliwość uczestnictwa w warsztatach rozwijających postawę twórczą. Także większość rodziców dzieci z niepełnosprawnością (choć nie wszyscy) deklaruje chęć lub możliwość rozwijania tej postawy, a co czwarty respondent w tej grupie nie widzi takiej potrzeby. Większość rodziców dzieci z niepełnosprawności nie uczestniczyła w warsztatach rozwijających postawę twórczą, natomiast większość rodziców dzieci w wieku przedszkolnym i ponad połowa studentek uczestniczyła w tego typu aktywnościach. Spośród form rozwijania aktywności twórczej badani najczęściej wybierają: aktywność plastyczną, prace ręczne, aktywność muzyczną oraz taniec.

Ostatnim z analizowanych zagadnień był stopień nasilenia postawy twórczej respondentów. W tym obszarze stwierdzono, że większość rodziców dzieci z niepełnosprawnością wykazuje postawę twórczą na wysokim poziomie, wskazując na występowanie zachowań i postaw odnoszących się do nonkonformizmu, zachowań heurystycznych i prezentowania postawy twórczej. Z kolei u większości rodziców dzieci w wieku przedszkolnym wykazano postawę twórczą na przeciętnym

poziomie, rzadziej wysokim. Z kolei w grupie studentek najczęściej ujawniono przeciętny, a dość często również niski stopień nasilenia tej postawy, świadczący raczej o konformizmie, zachowaniach algorytmicznych oraz prezentowaniu postawy odtwórczej.

Wnioski płynące z analizy wyników skłaniają do zastanowienia się nad potrzebą wdrożenia dodatkowego wsparcia postawy twórczej rodziców dzieci z niepełnosprawnością. Wysoki poziom prezentowanej przez nich postawy twórczej nasuwa konkluzję, że trudności dnia codziennego i sztuka sprostania im jest wystarczającym stymulatorem rozwoju w tym obszarze. A zatem pojawiające się nowe i ciągle zwiększające się potrzeby oraz związane z tym wymagania sprawiają, że elastyczne i wielokierunkowe podejście do rozwiązywania problemów odgrywa znaczącą rolę, przyczyniając się do dokonywania zmian w środowisku wewnętrznym i zewnętrznym (Drori i Honig, 2013). Twórcze podejście do rozwiązywania problemów może zwiększać skuteczność podejmowanych działań w różnych obszarach aktywności człowieka. Myślenie twórcze przejawia się w aktywnym podejściu do życia oraz poszukiwaniu skutecznych rozwiązań przy realizacji zadań i rozwiązywaniu złożonych problemów (Getzels i Csikszentmihalyi, 2017).

Bibliografia

- Andrukowicz, W. (1999). *Wokół fenomenu i istoty twórczości*. Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Bernacka, R.E., Popek, S.L., Gierczyk, M. (2016). Kwestionariusz Twórczego Zachowania KANH III – prezentacja właściwości psychometrycznych. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio J – Paedagogia-Psychologia*, 29(3), 33–57. <https://doi.org/10.17951/j.2016.29.3.33>
- Będkowska-Heine, V. (2003). Tworzenie roli matki dziecka niepełnosprawnego. W: S. Mihilewicz (red.), *Wybrane zagadnienia psychopatologii rozwoju dzieci, młodzieży i dorosłych* (s. 77–92). Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Bugajska-Bigos, I. (2012). *The Man*. Wydawnictwo Naukowe PWSZ w Nowym Sączu.
- Bugajska-Bigos, I. (2013). Terapia i komunikacja przez sztukę na przykładzie współpracy z osobami niepełnosprawnymi intelektualnie i psychicznie. W: G. Borowik, A. Kowal (red.), *Światy równoległe. Sztuka narzędziem terapii i komunikacji* (s. 128–134). Wydawnictwo UP im. KEN, Stowarzyszenie Psychiatria i Sztuka.
- Dobrołowicz, W., Karwowski, M. (red.). (2002). *W stronę kreatywności*. Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej.
- Drori, I., Honig, B. (2013). A process model of internal and external legitimacy. *Organization Studies*, 34(3), 345–376.
- Flick, U. (2012). *Projektowanie badania jakościowego. Niezbędnik Badacza* (tłum. P. Tomanek). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Florczykiewicz, J. (2011). *Terapia przez kreację plastyczną w resocjalizacji recydywistów penitencjarnych*. Oficyna Wydawnicza „Impuls”.

- Gałuszka, I. (2020). Wsparcie społeczne w ocenie rodziny dziecka z głęboką niepełnosprawnością intelektualną. *Niepełnosprawność. Dyskursy Pedagogiki Specjalnej*, (39), 174–188.
- Gałuszka, I. (2023). *Rodzice dzieci z głęboką niepełnosprawnością intelektualną wobec problemów wychowania*. Wydawnictwo Naukowe UKEN.
- Getzels, J.W., Csikszentmihalyi, M. (2017). From problem solving to problem finding. W: I.A. Taylor, J.W. Getzels (red.), *Perspectives in creativity* (s. 90–116). Routledge.
- Gilroy, A. (2008). Bogactwo różnorodności czy neokolonializm? Rozwój arteterapii na świecie. W: B. Kaczorowska, W. Karolak (red.), *Arteterapia w medycynie i edukacji* (s. 33–40). Wyższa Szkoła Humanistyczno-Ekonomiczna w Łodzi.
- Józefowski, E. (2012). *Arteterapia w sztuce i edukacji. Praktyka oddziaływań arteterapeutycznych z zastosowaniem kreacji plastycznej*. Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Józefowski, E., Florczykiewicz, J. (2015). *Warsztat twórczy jako okazja rozwoju podmiotowego w przestrzeni sztuki. Badania nad edukacyjnym wymiarem kreacji wizualnej*. Drukarnia JAKS.
- Karolak, W. (2014). *Arteterapie. Język wizualny w terapiach twórczości i sztuce*. Wydawnictwo Difin.
- Książek, A. (2011). *Czas na twórczość. Warsztaty arteterapeutyczne jako metoda pracy z osobami zagrożonymi wykluczeniem społecznym*. Centrum Wspierania Aktywności Lokalnej CAL.
- Kulczycki, M. (1990). Arteterapia i psychologia kliniczna. W: L. Hanek, M. Pasella (red.), *Arteterapia*. Zeszyt Naukowy nr 57 (s. 7–19). Akademia Muzyczna.
- Limont, W. (2003). Twórczość w aspekcie cyklu życia. W: E. Dombrowska, A. Niedźwiedzka (red.), *Twórczość – wyzwanie XXI wieku* (s. 17–28). Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Łukasik, A. (2024). W kierunku postawy twórczej. W: E. Smółka (red.), *Młodzież w procesie pracy nad sobą* (s. 91–118). Instytut Badań Edukacyjnych.
- Malchiodi, C.A. (2003). Art therapy and the brain. W: Malchiodi C.A. (red.), *Handbook of art therapy* (p. 16–24). The Guilford Press.
- Malchiodi, C.A. (2014). Wprowadzenie. W: C.A. Malchiodi (red.), *Arteterapia. Podręcznik*. (s. 177–182). Harmonia Universalis.
- Nęcka, E. (2003). *Psychologia twórczości*. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Obuchowski, K. (1985). *Adaptacja twórcza*. Książka i Wiedza.
- Ochman, A. (2021). Wspomaganie rozwoju mowy dzieci w wieku przedszkolnym poprzez arteterapię. *Niepełnosprawność. Dyskursy Pedagogiki Specjalnej*, (44), 124–139.
- Popek, S. (2001). *Człowiek jako jednostka twórcza*. Wydawnictwo UMCS.
- Popek, S. (2010). *Psychologia twórczości plastycznej*. Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Sierecka, A.M. (2016). Wolontariat wśród osób niepełnosprawnych jako przykład zachowania prospołecznego. *Niepełnosprawność – zagadnienia, problemy, rozwiązania*, 20(3), 36–53.
- Sikorski, W. (2006). Strategie interwencji kryzysowej. W: *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku* (t. 5, R–St). Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Stańko-Kaczmarek, M. (2013). *Arteterapia i warsztaty edukacji twórczej*. Wydawnictwo Difin.
- Stawiarska, A. (2004). Arteterapia osób niepełnosprawnych umysłowo (na przykładzie warsztatów ceramicznych). W: M. Knapik, W.A. Sacher (red.), *Sztuka w edukacji i terapii* (s. 157–161). Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Steliga, A. (2012). *Wybrane zagadnienia terapii przez sztukę osób chorych psychicznie*. Wydawnictwo Xeein.
- Szmidt, K.J. (2007). *Pedagogika twórczości*. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Szulc, W. (2011). *Arteterapia. Narodziny idei, ewolucja teorii, rozwój praktyki*. Wydawnictwo Difin.
- Szulc, W. (2015). Arteterapia – terapia dzięki sztuce. W: I. Bugajska-Bigos, A. Steliga (red.), *Współczesna arteterapia. Aspekty teoretyczno-praktyczne* (s. 13–29). Wydawnictwo Naukowe PWSZ w Nowym Sączu.